

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.62837/2024.2.414>

[orcid kod: 0000-0003-0684-9374](#)

CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA QIZI,
Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
[Bakı şəhəri, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 68](#)

NAĞILLARIN TOPLANMASI TARİXİNDƏN XÜLASƏ

Məqalədə ilk xalq nağıllarının yaranması tarixinə qısa ekskurs edilir. Məqalədə müasir dövrün dünyagörüşünə uyğun olaraq dəyişən pragmatik məsələlər də öz əksini tapmışdır.

İlk xalq nağılları e.ə. VI-VII əsrlərdə yaranmışdır. Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişdiyi bir coğrafi məkanda yerləşməsi nəticəsində yaranan özünəməxsus xüsusiyyət özünü xalq nağıllarında daha aydın surətdə əks etdirir. Azərbaycan nağıllarında həm şərqi, həm yunan elinizminin, həm də ərəb mədəniyyətlərinin izlərinə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycanda nağıllar əsrlər boyu şifahi formada nəsil-dən-nəslə ötürülmüş və yalnız 20-ci əsrin əvvəllərində yazılı şəkildə qeydə alınmışdır. Avropa nağıl mədəniyyətində olduğu kimi, Azərbaycan nağılları da nəsihətverici xarakter daşıyır. Qəhrəmanları heyvanlar olan nağıllarla yanaşı, mifik xarakterlər və fantastik elementlərlə zəngin nağıllara da rast gəlmək mümkündür. Nağıllarda hər zaman Azərbaycan xalqının gündəlik məişət həyatı əks olunur.

Xalq yaradıcılığının öyrənilməsinə nəzərdən keçirsək, bəlkə də ən çox toplanıb nəşr edilən janrın nağıllar olduğunu görürük. Nağıl xalq yaradıcılığının məhsulu olub, nəsil-dən-nəslə keçərək yaşayan, xalqın həyat, məişət tərzini, ənənələrini və cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri qabarıq halda, bədii uydurmalar vasitəsilə əks etdirən, sonu nikbin əhval-ruhiyyə ilə qurtaran bir janrdır. Nağıl xalq içərisində daha çox yayılan, sevilən və söylənilən janr olduğu üçün xalq yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçılar çox zaman ilk növbədə nağıla müraciət etmiş və şifahi dildən yazaraq mümkün olanları çap etmişlər. Nağıllarımız da bir çox folklor nümunələri kimi toplu və jurnallarda çap edilmişdir. İlk dövrlərdə əsasən, sehrli nağıllar öyrənilmiş, nəşr edilmişdir.

Açar sözlər: xalq yaradıcılığı, nağıl, tarix, nağılların xüsusiyyətləri, nağıl qəhrəmanları

Nağıllar xalq yaradıcılığının məhsuludur və bu nağılların əksəriyyətində sehrli qüvvələrin olması diqqəti cəlb edir. Bütün sehrli nağıl qəhrəmanları son anda qarşılarına çıxan ən qorxunc qüvvələrə qalib gəlib məqsədə çatırlar. Prof. A.M.Nəbiyev yazır ki: “Sehrli nağıllar sehrli süjetlər üzərində qurulur, sehrli obrazlar burada əsas rol oynayır. İnsanın kamalı, ağılı və dərrakəsi, yenilməzliyi və

qorxmazlığı onun əlindən tutub irəliyə, məqsədə qovuşmağa doğru aparır. Lakin burada sehrkar qüvvələr qarşısında, əslində, aciz qalan insana kömək edən də yenə insan əqli, onun qüdrətli fantaziyası, biliyin və kamalın qüdrətindən törəyən insan əməlidir”[6, s.3]. V.Y.Propp qeyd edir ki: “Sehrli nağılların strukturunun öyrənilməsi bu nağılların öz arasında sıx qohumluğun olduğunu göstərir. Bu qohumluq o dərəcədə sıxdır ki, bir süjeti digərindən dəqiq ayırmaq mümkün olmur. Bu da öz növbəsində iki çox vacib nəticəyə gətirib çıxarır. *Birincisi*: heç bir sehrli süjet digərindən ayrı tədqiq oluna bilməz, *ikincisi* isə: heç bir sehrli nağıl motivi onu bütövlüyə münasibətdə öyrənmədən araşdırıla bilməz”[19, s. 19].

XIX əsdə nağılların öyrənilməsi geniş vüsət almışdı. Belə ki, o dövrdə Qazax rayonu, Salahlı kənd məktəbinin müəllimi V. Beniaminov Salahlı kəndinin coğrafi, etnoqrafik təsvirini vermiş və eləcə də orada yazıya aldığı bir neçə nağılı dərc etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Birinci nağıl “Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd” adlanır. Bu nağıl “Məlik Məmməd” nağılı ilə eynilik təşkil edir, lakin bir sıra fərqlər də var. Nağılın əvvəlində deyilir ki, bir şəhərdə iki xan arvadı var idi – Gülzar və Əsli. Heç birinin övladı yox idi. Bir gün həmin şəhərə dərviş gəlir, hər ikisinə bir alma verir. Almaların yarısını xan arvadları, yarısını da ərləri yeyir [18, s.112-113]. Dərvişin almasını yedikdən sonra övlad əldə etmə Azərbaycan nağılları üçün xasdır. Məşhur rus alimi V.Y.Propp möcüzəli doğuluş motivini tədqiq edərkən yazır ki, “meyvə-bar vasitəsilə hamilə qalmaq bir çox dünya xalqlarının folkloru üçün xasdır. Lakin sehrli alma bunların arasında xüsusi yer tutur. Digər rus və Ukrayna nağıllarında noxuddan da övlad əldə etmə motivləri var. Məsələn, Sumatra adasında yaşayan malayların nağıllarında qadın izdivaca girmədən kokos qozundan, Britaniya Kolumbiyasında kauçuk çeynəməkdən hamilə qalır. Havay adalarında isə rəvayətə görə bir qız iki banan tapır, düşmənlərdən gizlədərək sinəsinə bərk-bərk basır və ondan hamilə qalır. Hamilə qalmaqdan ötrü müxtəlif meyvə yemək adətinə bütün dünyada fərqli mədəni inkişaf pillələrində olan xalqlarda bu günədək rast gəlmək olur” [18, s.208-209]. Alma yedikdən sonra iki oğlan doğulur – Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd, 12 yaşa çatanda şahzadə Avqunaş xanımın padşahlığına könüllü əsir gedirlər. Məlik Cümşüd Avqunaşla evlənir, lakin pəhləvan Xəmşin Avqunaşı qaçırdır. Arvadının dalınca gedən Məlik Cümşüd Nadir və Usub pəhləvanlara rast gəlir. Xəmşini öldürüb Avqunaşı azad etdikdən sonra Nadir və Usub Məlik Cümşüdə namərd çıxırlar, onu quyunun dibində qoyub gedirlər. Lakin o gəlib çıxır bir şəhərə ki, orada bir əjdaha hər gün bir qızı öldürür...

Ümumiyyətlə, o vaxt toplanmış nağılların çapı aşağı səviyyədə olmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi vardır. “Əvvəla, digər folklor janrlarından fərqli olaraq nağılların orijinalı yox, yalnız ruscaya tərcüməsi verilirdi. Digər tərəfdən bu, nümunələri toplayıb, ruscaya çevirib çap edən şəxslərin təcrübəsizliyi, onların müxtəlif təbəqələrə məxsus olması, senzuranın tələbləri, nağıl motivlərinin zamanın ab-havasına uyğunlaşdırılması qaydaları ilə də izah olunurdu” [20, s.123]. Məlik Cümşüd şəhəri əjdahadan, quzğun balalarını onları yemək istəyən ildandan qurtarır, quzğunun kürəyinə minərək öz ölkəsinə qayıdır. Yolda ona namərdlik etmiş Nadir və Usubu görüb, onları şir kimi parçalayır, sonra öz vilayətinə qayıdıb həyat yoldaşı

Avqunaşla və Məlik Məmmədlə şad-xürrəm yaşayır. Qeyd edək ki, bu nağılda nə ənənəvi “biri var idi, biri yox idi” başlanğıcı, nə də ənənəvi “Biz yedik, içdik, dövrə keçdik”, yaxud “göydən üç alma düşdü” sonluğu yoxdur [10, s.112-118].

Başqa nağıl “Avil-Kasim və Avil-Mamed” adlanır. Nəzərə alsaq ki, bu nağılları qeyri-azərbaycanlı toplamışdır, nağılın “ƏbilQasım və Əbil Məmməd” adlandığını güman etməliyik. Bu nağıl müəyyən dərəcədə “Məlik Məmməd”, bir qədər də “Ağ atlı oğlan”la səsləşir. Nağılın əvvəlində də övladsızlıq motivi, dərvişin almalarının vasitəsilə övlad əldə etmə motivi var [10, s.118-119]. Lakin şertə görə oğlanların birini – Əbil-Qasımı dərviş özünə götürür. Dərvişin vilayətində Əbil-Qasım bir otağa girir, orada qızıl fəvvarə vurur. Qanadlı atına minib qızıl fəvvarəyə yaxınlaşanda Əbil-Qasımla at başdan ayağadək qızılla örtülür. Bir məqam diqqətimizi cəlb edir: qızılı rəngə boyanmış qanadlı at yiyəsindən xahiş edir ki, onu azadlığa buraxsın. Əbil-Qasım elə də edir. Lakin atın quyruğundan bir-iki tük qoparır ki, lazım olanda atı çağıra bilsin. Müqəddəs Simurq və ya Zümrüd quşunda da belə bir xüsusiyyət var. Amma daha çox biz bu motivə rusların “Сивко-Буько” nağılında rast gəlirik. Orada bir-iki söz deməklə həmin at gəlib baş qəhrəmanın dadına çatır. Əbil-Qasım Şah Mərdanın padşahlığına gəlir, orada mehtərlik edir. Şahın kiçik qızına vurulur. Şah Mərdan xəstələnəndə isə ona sehrli alma tapıb gətirir. Sonra isə bu vilayətə Şah Asaut qoşun yeridir. Əbil-Qasım onun pəhləvanına asanlıqla qalib gəlir. Şah Mərdan artıq qoca idi, taxt-tacını Əbil-Qasıma verir; o isə qocalanda hakimiyyəti böyük oğlu Əzizə tapşırır [10, s.124]. “Şah Rüstəm”in nağılı da maraqlı süjet üzərində qurulmuşdur. Bu nağılda Şah Rüstəmin ova çıxmasından, saray əyanlarından birinin gördüyü yuxudan, yuxuda şahın qızının bu gün doğulan oğlan uşağına ərə getməsindən və şahın bütün cəhdlərinə baxmayaraq illər keçəndən sonra bu yuxunun çin olmasından bəhs edilir. Məşhur rus alimi V.F.Miller dəfələrlə İlya Murometsi İran pəhləvanı Rüstəmə oxşadaraq Nart eposundakı Rüstəm obrazı ilə də paralellər aparmışdır[13]. Bu nağıl da əvvəlki iki nağıl kimi çox qısadır. Ənənəvi başlanğıc və final formulları yoxdur. Hətta burada bir dialoqa belə rast gəlmirik. Bu da ondan irəli gəlir ki, toplayıcı azərbaycanlı deyil. “Şahzadə Qəmbər” adlanan növbəti nağılda Şahzadənin ovda iri bir qaza rast gəlməsindən danışılır. Yoldan keçən bir ərəb bunu görərək həmin qazı ondan 100 manata alır. Şahzadə təəccüb qalır, gəlir həmin ərəbin evinə, təzədən o qazı 10 manata alır, qarnını yarır və oradan qeyri-adi, bahalı üzük çıxır. Bu üzük həm də sehrli olur. Onun köməkliyi ilə Qəmbər özünə saray tikdirir, Şah İbrahimin qızını alır. Lakin bir gün həmin ərəb bunların hamısını mənimsəyir. Sədaqətli 9 it və pişiyin vasitəsi ilə Şahzadə Qəmbər sarayını və həyat yoldaşını qaytara bilir [10, s.126-128]. “Şahzadə Qəmbər” nağılı “Sehrli üzük” rus nağılı ilə səsləşir. “Şərif” nağılı motiv baxımından “Məlik Məmməd” nağılına bənzəyir. Kiçik oğul atanın ölümündən sonra gecələr onun qəbrini qoruyur. Oraya gəlib atasını söyənləri öldürür, atlarını, libaslarını gizlədir. Sonra isə 3 padşah qızını qardaşlarına və özünə alır. Şərif onun arvadını oğurlayan Qaradan pəhləvanı öldürüb qələbə çalır, həmin pəhləvanın dərya ortasındakı sarayında ömrünün axırınadək arvadı ilə xoş günlər keçirir [10, s.134-137]. Məlik Məmməd, Nərbala, Şərif və digər baş qəhrəmanlar həmişə üçüncü oğul olurlar. Rus alimi

Y.M.Meletinski bu məsələ ilə məşğul olmuş və qeyd etmişdir ki, “bu problemi hələ fin məktəbinin nümayəndələrindən V.Anderson qaldırmış və təsadüfi süjetin təsadüfi elementi hesab etmişdir. Lakin antropoloji məktəbin nümayəndəsi A.Lenq bunun əsas kökünü minoratda (varislik hüququnda kiçik oğulun üstünlüyü) görürdü və kiçik qardaşın idealizə olunmasını nağılın məişət əsası sayırdı... Kiçik qardaş həmişə ata ocağına bağlı olur və adətən bu ocaq da ona miras qalır... Eyni zamanda dünya xalqları nağıllarının tədqiqi antropoloji nəzəriyyənin tərəfdarlarının bu tezisini alt-üst edir. Müşahidələr göstərir ki, bir çox geridə qalmış xalqların (məs., Tibet Birma dağ tayfaları) folklorunda qalib gələn kiçik qardaş süjetləri yoxdur, digər tərəfdən isə inkişaf etmiş xalqlarda (çinlilər, slavyanlar, alman xalqları) belə nağıllar çoxdur... Farslarda da kiçik qardaş motivi məşhurdur. Məsələn, Firdovsinin “Şahnamə”sində böyük qardaşlar Firudini öldürmək üçün onun başına daşlar yağdırırlar. Lakin o, bir möcüzə ilə daşları saxlaya bilir. Nisbətən sonradan yaranmış fars nağıllarında isə kiçik qardaş motivi bir o qədər nəzərə çarpmır. Çox yəqin ki, bu, islam dini ilə bağlıdır, çünki islam şəriətinə görə var-dövlət oğullar arasında bərabər bölünməlidir” [15, s.126-128]. Bu məqalənin əvvəlində V. Beniaminov qeyd edir ki, “Salahlı camaatı atalar sözü və məsəlləri, tapmacaları və ən çox pəhləvanlar haqqında nağılları xoşlayırlar. Bu da təsadüfi deyil. XIX əsrin 70-ci illərində Pənah ağa Vəkilovun evində qocalar və cavanlar birlikdə yığılıb nağıllara qulaq asırdılar. Pənah ağanın vəfatından sonra bu gecələr də yığışdırıldı” [10, s.107]. Dünya şöhrətli şair Səməd Vurğun həmin Pənah ağa Vəkilovun nəslindəndir [12, s.67]. Məcmuədə çap olunmuş sehrli nağıllar motiv zənginliyi ilə seçilirdi.

O da qeyd olunmalıdır ki, 1920-30-cu illərdə Azərbaycan nağılsünashlığına aid əsərlərdə rus nəşrlərinə çox istinad edilirdi. Məsələn, Baqrinin ədəbi seminarında “Azərbaycan xalq nağıllarının motivləri” mövzusunda referatla çıxış edən N.X.Vəzirova həmin nəşrlər əsasında 100 motivi qeyd və şərh etmişdir: möcüzəli cinsdəyişmələr (kənüllü və kənülsüz), möcüzəli sağalmalar, tanınmalar, nağıl qəhrəmanının müdrik və hami məsləhətçiləri, qəhrəmanın qarşısında duran çətin məsələlər, nadir əşyaların tapılması, əhdin pozulması və itirilənin axtarılması, qəhrəmanın divlə vuruşması və gözəl qızın azad edilməsi, nağılın baş qəhrəmanının göstərdiyi igidliliklərin qardaşı (və ya dostları) tərəfindən mənimsənilməsi, atanın (ananın, arvadın) məkrliliyi, bacarıqlı oğru və bic yalançı, nahaqdan böhtana düşmüş qızın iztirablarına görə bir bəxşeyiş olaraq gözəl şahzadə oğlana ərə getməsi, qəhrəmanın özgə ad altında gizlənməsi, onun yeraltı dünyaya səyahəti, hami dərviş, müdrik nəsihət və öncəgörmələr, möcüzəli dünyaya gəlmə, uşaqların itməsi və ya oğurlanması, yeraltı sərvətlərin tapılması, gəlinin pulla dustaqlıqdan geriye qaytarılması, şahın dövlətinin yarısını və qızını qəhrəmanlıq göstərmiş gəncə verməyi vəd etməsi və s. [21, s.60]. Mənbələrdə “İrəvanın alınması (ağsaqqalların dedikləri əsasında)” adlı yazı var. Belə yazılara məcmuədə tez-tez rast gəlmək olur. Bunların nağıl janrı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Guya, tarixi həqiqətləri əks etdirən bu qısa oçerklər yalan və iftiradan başqa bir şey deyildir. “Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru” adlı məcmuələrdə çoxlu sayda mənəvi saxtakarlıqlar üzə çıxır. Bu saxta materiallar Azərbaycan nağılları içərisində yerləşdirilir və onlardan xüsusi başlıqla

ayrılmırdı. Beləliklə, bunlar bir tərəfdən Azərbaycan tatarlarının ermənilərlə həmrəyliyinə, türklərə qarşı düşmənçiliyə işarə edən Azərbaycan folkloru materialı kimi təqdim olunurdu, digər tərəfdən isə oxucu onları asanlıqla Azərbaycan folkloru kimi qəbul edə bilərdi [20, s.119]. SMOMPK –un VI buraxılışda A.Zaxarovun topladığı 10 Azərbaycan nağılı çap edilmişdir. Birinci nümunə “Düz danışan tacirlə yalançı tacirin nağılı” adlanır [16, s.77-78]. Təbii ki, get-gedə SMOMPK-da nağılların toplama, tərcümə və nəşr işi təkmilləşirdi. Nağıl belə başlayır: “Deyirlər bir vaxtlar iki tacir var idi. Hər ikisi səxavətli, adlı-sanlı, hörmətli idilər, ancaq biri var-dövlətini düz yolla əldə etmişdi. Biri Allahı, o birisi isə şeytanı sevirdi...” [16, s.77]. Mətn rus dilində olsa da, burada Azərbaycan dilində işlənən bəzi sözlər tərcümə olunmadan verilmişdir: “Allah”, “Salam-əleyküm”, “Pərvərdigar”, “şeytan”, “üç-aşıq” (oyun növü), “həkim”, “kişmiş”. Nağıl ənənəvi formul-sonluqla bitir: “Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri danışanın, biri də dərviş Mustafanın (nağıl söyləyənin adı)” [16, s.88]. Deməli, bu nağıl nə varlı, nə də yoxsul təbəqənin nümayəndəsinin dilindən deyil, dərvişin dilindən yazıya alınmışdır.

Bu barədə görkəmli Azərbaycan alimi N.Seyidov yazırdı: “Şamaxı məktəb müəllimi A.Zaxarov “Vidədanlı tacir və kələkbaz tacir” nağılını dərviş Mustafadan, “Lal Şahzadə” nağılını isə Molla İbrahimdən eşidib yazmışdır. Birinci nağılda iki tacirin necə qazanc əldə etməsindən danışılır. Göründüyü üzrə, nağılda iştirak edən əsas surətlərin hər ikisi yuxarı sinif nümayəndələridir. Mövzu isə tacirin dövlət qazanması məsələsidir. Tacirlərdən biri “Allah yolundan” uzaqlaşır, ikincisi “Allahın köməyi” ilə dövlət qazanır. Burada dinin təsiri özünü göstərir ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki nağılı söyləyən dərvişdir” [8, s.55]. N.Seyidov bu haqda demişdir: “Məişət nağıllarının içərisində tacir həyatına aid bəzi hadisələr də təsvir edilmişdir ki, onlar daha sonrakı dövrlərlə səsələşməkdədir. Məlum işdir ki, tacirlik sənəti getdikcə daha çox mənfəət götürmək üçün müxtəlif yollar axtarır, aldatma, kələk və s. istifadə edirdi. Lakin tacirlər eyni zamanda başqalarını istismar etmək yolu ilə varlanırdılar” [8, 108-109]. İkinci nağıl “Tələdən qaçmaq olmaz” adlanır. Burada bəhs olunur ki, bir şahzadəyə tale kitabında onun üçün yoxsul bir çobanın xəstə qızı ilə evlənəcəyinin yazıldığını bildirirlər. Bununla razılaşmayan şahzadə həmin çobanın evinə təsadüfən gəlib çıxır. Xəstə qızı öldürmək istəyir, əvəzində isə onu sağaldır. Daha sonra həmin qız gözəllər gözəli olur, şahzadəyə ərə gedir və şahzadə biləndə ki, tale kitabında yazılanlar yerinə yetdi, müqəddəs alim yazısına inanmağa başlayır [16, s.88-94]. “Lal şahzadə” nağılında padşah, padşahın oğlu və lal qızı haqqında bəhs edilir. Padşah ölümünə yaxın oğlunu evləndirir. Cavan padşahın arvadı təkcə baldızını sevmir. Bir gün ərinin sevdiyi göl quşunu, bir dəfə də ərəb atını öldürtdürüb lal qızın üstünə atır. Bir gün padşah arvadı öz uşağını öldürüb, bunu baldızının boynuna atıb evdən qovdurur. Lal qız meşədə ağlayıb-ağlayıb yatır. Kim bilir bir saat, bəlkə bir gün, bir il, bəlkə də on il yatır. Gözünü açanda qarşısında qızıl dərilə, məxmər əlli bir dovşan görür. Dovşan insan kimi danışır, lal şahzadənin də dili açılır. Dovşan qaçıb-qaçıb şahzadəni bir padşahın sarayına gətirir. Dovşan cildini dəyişir, olur bir xeyirxah sehrbaz, şahzadənin dostuna çevrilir. Nağılların tədqiqi ilə məşğul olan rus alimi A.N.Afanasyev “Древо жизни” (Həyat ağacı) kitabında qeyri-

adi heyvanlardan bəhs edir və onların içərisində dovşanı təsvir edir: “Dovşanın qeyri-adi çevikliyi, qıvrıqlığı artıq bu heyvana verildiyi adda onu sürətli işıq anlayışı ilə yaxınlaşdırır. Hind miflərində ay işığı dovşana bənzədilir... İpatiy salnaməsində litvalıların dovşan Allahına itaətindən bəhs olunur” [9, s.154-156]. “Şah İsmayıl” nağlında qeyri-adi ceyran [16, s.143], “Əbil-Qasım və Əbil-Məmməd” nağlında isə qızıl at obrazları yaradılmışdır [10, s.118]. Bir vaxt lal, sonra isə dili açılan şahzadə burada gözəl şahzadə oğlana rast gəlir, ona ərə gedir, iki oğlu olur. Bir gün qızın qardaşı təsadüfən bacısının yaşadığı saraya gəlib çıxır. Bütün sirlərin üstü açılır. Nağılın sonluğu da ənənəvidir: “Şah əmr edir ki, arvadını əhliləşməmiş atın quyruğuna bağlayıb, çöllərə, dağlara, daşlara buraxsınlar və beləliklə onun yalnız sol qulağı qalır. Şər orada- xeyir burada. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, o birisi nağıl danışanın, üçüncüsü Molla İbrahimin (nəql edən)” [16, s.100]. Bu nağıl eyni zamanda ənənəvi “böhtana düşmüş qız” süjeti ilə səsləşir. “Zalım ögey ana” nağılı çox məşhur nağıldır. Burada zülmə dözən ögey qız sonradan şah arvadı olur. Ögey ana ilə qızı isə məhv olurlar. “Lal şahzadə qız” nağılı rus nağılı “Морозко” ilə eyni motivdədir [16, s.62-64]. Y.M.Meletinski qeyd edir ki, “zalım ögey ana və ögey qız haqqında nağıllar dəfələrlə folklorşünaslığa aid ədəbiyyatda tədqiq olunmuşdur. Ögey qız çox vaxt ögey ananın qurbanı kimi nağıllarda baş qəhrəman olur. Ögey qızın nağıllarda tutduğu yer kiçik qardaşa uyğundur. Alimin fikrincə, nahaqdan qovulmuş ögey qız obrazı digər nahaqdan qovulmuş qadın obrazlarını – atılmış arvad, kiçik qız, kiçik arvad və i.a. sıradan çıxartmışdır. Ögey qız obrazı kiçik qardaş obrazı kimi də dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmışdır. Bu tip nağıllarda baş qəhrəman olan qovulmuş ögey qıza gah sehrli heyvanlar, gah da ananın hədiyyəsi olan və ya məzarının üstündə tapılan sehrli əşyalar köməkçi ola bilər – gözəl paltar, incə ayaqqabı və s. Kukllar xüsusilə maraq doğurur, qız onları yedirtməli, kukla isə ona kömək etməlidir. Ümumiyyətlə, qovulmuş ögey qız motivi - sosial cəhətdən fağır, kasıbı idealizə etmə formalarından biridir” [15, s.161-212]. Yetim qalmış fağır uşaqlar haqda nağıllar Amerika hinduları, Asiya və Melaneziya xalqlarında çox geniş yayılmışdır [14, s.16-64]. “Qorxaq haqqında nağıl”, “Şahzadə – dilənçi qız”, “Şahzadə – Qurbanı” kimi nağıllarımız yer almışdır.

“Şahsevənli Hacınin iti” nağılı həcmcə çox qısa və satiric xarakter daşıyır. Burada deyilir ki, Şahsevəndə Hacı adlı varlı bir şəxs var idi. Onun çoxlu iribuynuzlu heyvanları, at ilxıları, qoyun sürüsü və s. var idi. Bu heyvanata da bir yaxşı it qarovulçuluq edirdi. Bir gün it gəbərir. Hacınin dərdə belə bükülür. Əmr edir ki, iti kəfənləyib, müsəlman adətinə görə dəfn etsinlər. Kənd mollası bunu eşidərkən çox qəzəbli halda Hacınin yanına gəlir. Hacı mollaı qarşılayır, ikiqat baş əyir və deyir: - Ey böyük imam, mənim itim elə yaxşı it idi ki, molla və imamlara elə böyük hörməti var idi ki, hətta sənə 50 qoyun vəsiyyət etmişdi. -Ey Hacı! Ona it dostum, qardaşım de! Göstər, görüm qəbri haradadır, gedim orada Quran oxuyum! [16, s.155-156]. Nağıl kimi təqdim edilən bu mətnə tamahkar ruhanilər tənqid olunur. Qeyd edilən mətn Seyid Əzim Şirvaninin “Köpəyə ehsan” adlı mənzum hekayə – satirası ilə məzmun və süjet baxımından tam eyniyyət təşkil edir. Fikrimizcə, S.Ə.Şirvani olmuş bir hadisəni nəzmə çəkmişdir. Məcmuədə verilən də həmin maraqlı əhvalatın

(birbaşa xalq yaddaşından, yaxud poeziyadan qaynaqlanmasının fərqi yoxdur) nəql edilməsidir. Nağıl poetikasına uyğun gəlməməsi də onun nağıl olmadığını göstərir. “Şahsevənli Hacınin iti”, “Gözəl şahzadə haqqında nağıl” və “Yetim İbrahim və xəsis baqqal” 40-50-ci illərdə Azərbaycan folklorçuları tərəfindən rus dilində çap olunan nağıl toplularına daxil edilmişdir [11, s.25]. *SMOMPK* məcmuəsinin XVII buraxılışında ingiloy rəvayətləri içərisində “Dünya dili” adlı bir rəvayət var. O, “Ovçu Pirimlə eyni məzmunludur [3, s.151-154]. Nağılın təhlilinə keçməzdən əvvəl bir yazıya diqqəti yönəltmək istərdik: Mətni toplayan A.Kalaşev informatorların adlarını qeyd edir: A.Kalaşevin öz xalası 90 yaşlı Manışaq Karoğlanova, əmisi 85 yaşlı Moisey Kalaşev, atası – 70 yaşlı İsaak Kalaşev – hamısı Şamaxının Saqiyan kəndinin sakinləridir. Deməli, XIX əsrin sonunda Azərbaycan nağılları digər millətlərin nümayəndələrinin dilindən yazıya alınıb ermənilər tərəfindən nəşr edilirdi [4, s.98]. Təbii ki, burada hər cür təhriflər ola bilərdi. Lakin çox vaxt Azərbaycan ziyalıları da nağıl toplamaqda çətinlik çəkirdilər. Çünki əsas nağıl bilənlər qadınlar idilər, naməhrəm kişilərin onlara yaxınlaşması qeyri-mümkün idi. Y.V.Çəmənzəminli bu haqda yazırdı: “Nağılın xalq ədəbiyyatına məxsus olmasına baxmayaraq, xalqın hər bir fərdi onu bilmir. Əslən ona aşına olan şəxslər tək-təkdir. Bunları toplamaq və bunlara ehtiyatla yanaşmaq, nağıl toplayanın məharətinə bağlıdır. Ələləksər nağıla və bütün xalq ədəbiyyatına vəqif olanlar arvadlardır. Arvadların da içində hamısı yox, yalnız xalqın işinə yarayan və onunla həmişə təmasda olanlar bilirlər. Xalqa yaxın olan məşşatələr, ağıçılar, yengələrdir. Ürkütmədən, təşvişə salmadan bunlara yanaşdıqda böyük bir mənbə kəşf edilmiş olar... Xalq ədəbiyyatını toplayarkən kitab təsirinə düşülsə, böyük xata zühur edə bilər. Səhv etməmək üçün xalq ədəbiyyatını savadsız mühitdən əxz etməlidir. Bu sahədə kitab təsirinə düşən və şəhərbəşər gözən dərvişlərin nağılları faydasızdır. Çünki bunlar əsl mühitin gözəllik və təmizliyindən məhrumdurlar” [2, s.280-281]. Ovçu Pirimin nağılı sonradan bütün nağıl toplularına daxil edilmişdir [1, s.3-18]. Əsas baş qəhrəman Ovçu Pirim insan olsa da, digər obrazlar ilanlardır – ilanlar şahı, onun qızı, qızın sevgilisi, sərbazlar və s. AMEA-nın m. ü., prof. A.M.Nəbiyev qeyd edir ki, “Ovçu Pirim” nağılı totemizm dövründən qalan bədii nümunədir. Burada totem bədii obrazadək yüksələn ilandır. Həmin ilan sehrli qüvvədir, hətta onun tüpürçəyi də sehrlidir. Bu nağıldakı bütün heyvanlar “xeyir və şər” nümayəndələridir... İlanla bağlı totemist görüşlər bir sıra digər nağıllarda da özünü göstərir (“İki ilanın nağılı”, “İlanla Pərizadənin nağılı”, “Yetim Hüseyn və çoban” və s.)... Azərbaycan nağıllarında həmçinin pəri-ilanlar haqda da süjetlər qorunub saxlanılmışdır... Maraqlıdır ki, Azərbaycan nağıllarında hətta ilanın gözəl qızlara vurulması motivinə də rast gəlmək olur (məsələn: “Gülzar və Qara ilan”) [17, s.180-183]. Nağıllarımızda, eləcə də inam və etiqadlarda bu gün belə ilana qarşı mənfi və müsbət mənada ikitərəfli münasibət buna ən yaxşı misaldır. Bir tərəfdən xalq arasında “İlanın ağına da lənət, qarasına da” və s. kimi atalar sözü olduğu halda, ikinci tərəfdən daha qədim dövrlərin yadigarı olan sehrli nağıllarımızda o bir hami, yol göstərən, hökmdar, nəhayət, fəvqəltəbii qüvvəyə, gücə malik bir varlıq kimi görünməkdədir, hətta onun ağzının suyu belə insana qeyri-adi qabiliyyət verir [8,

s.119]. “Ovçu Pirim”in adı ilə bağlı biz digər süjetlərə də rast gəlirik. Musa Quliyevin topladığı “Ovçu Pirim” əfsanəsi də çap edilmişdir. Əfsanənin qısa məzmunu belədir: “Ovçu Pirim bir gün ovdan qayıdarkən qəbristanlıqda gecələməli olur. Vurduğu quşlardan özünə kabab bişirəndə eşidir ki, bir məzardan insan səsi gəlir. Bir az keçdikdən sonra o, həmin qəbri qazır, oradan bir gənc çıxır. Ovçuya deyir ki, mən sətəlcəm oldum, heç kəs mənim kürəyimdən qan almadı, odur ki, öldüm. Dəfn etdilər. Qəbirdə burnumdan qan açıldı, mən dirildim. İndi get ata-anamdan nə istəyirsən istə ki, oğlunu sağ-salamat onların yanına gətirmisən. Ovçu Pirim elə də edir. Oğlanın atası ona evini bağışlayır. Məclis qurub, oğlunun dirilməsini qeyd edir. Lakin ovçu oğlanın atasını öz atası, anasını öz anası, oğlanın özünü isə qardaş adlandırır evlərini hədiyyə kimi qəbul etmir, xeyirdua diləyib yola düzəlir. Daha sonra burada “Oxay” nağılı çap edilmişdir. “Oxay” – razılıq, məmnunluq, “Ox, necə yaxşıdır” köməkçi nitq vasitəsi kimi izah olunur. Həmin nağıl sonralar “Oxayla Əhməd” adı altında çap edilmişdir [7, s.119-137]. Əslində nağılda oğlanın adı Əhməd yox, Gülməmməddir. Ata-ananın çox tənəbəl bircə oğlu heç bir peşəni öyrənmək istəmir. Yalnız Oxayın sirlərini öyrənə bilir. Sözü gedən nağılda Oxayın yaşadığı qalaça təsvir edilmir, sonda isə Oxay qızılgül dəstəsi olub bir padşah qızının qucağına düşür və onunla evlənir. Bununla da nağıl bitir. “Azərbaycan nağılları”nın II cildində isə Əhməd Oxayın qızı ilə əhd-peyman bağlayır, onun tapşırığı ilə ağ divin almalarının sirrini öyrənməyə gedir. Yolda Oxayın qızının qurduğu maneələri aşır, adamları azad edir, var-dövlətdən isə çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır nə varsa yığır nişanlısı ilə birgə atası evinə qayıdır. Orada toy eləyib şad-xürrəm yaşayır [7, s.136]. F.ü.e.d. C.Məmmədov (Bəydili) bu haqda yazır:1) Su mifoloji sistemlərdə yerlə, yeraltı aləmlə əlaqələndirilir. Su bu aləmlərin stixiyasıdır. Yer ana kompleksindən çıxma olan Oxxay da sular səltənətinin hamisidir. İnisiyasiya mərasimini elm öyrənib, adam olmaq adı ilə təqdim edən “Oxxayla Əhməd” adlı Azərbaycan nağıllarındakı Oxxay mifoloji varlıqdır. 2) Xalq təsəvvürlərinə görə “Ox”-adı çəkilməyən yasaq olan şeytan adıdır. 3) Oxxay da qarı nənə kimi yer ana kompleksindən qopub ayrılaraq uzaqlaşmış və onun atributlarını daşıyan bir mifoloji varlıqdır. Oxxay sular səltənətinin yiyəsidir. Onun səltənəti dəryayi-ümmandır”[5, s.61-69]. Fikrimizcə, XIX əsr boyu çap olunan nağıllar mövzu cəhətdən rəngarəng olmaqla yanaşı, həm də müasir dövrümüz üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu nağıllarda Azərbaycan xalqının zəngin fantaziyası, yaradıcı xəyalı, bədii təfəkkürü, dünyagörüşü öz əksini tapır. Bizcə, əksəriyyəti orijinal və maraqlı olan həmin nağılların tədqiqi, müqayisəli araşdırılması və qiymətləndirilməsi Azərbaycan nağıllarının öyrənilməsinə əvəzsiz töhfə ola bilər.

Nəticə. Yuxarıda göstərilənlərdən göründüyü kimi, xalq yaradıcılığının öyrənilməsinə nəzərdən keçirsək, nağıllar daha çox öyrənildiyini görürük. Zaman-zaman nağıllarda baş verən dəyişikliklər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xarakteri daşıyır. Nağılların leksik quruluşundakı kəmiyyət dəyişiklikləri, ilk növbədə, başqa dillərdən alınan sözlərin, dialekt sözlərinin ədəbi dil qaynaqlarından, neologizmlərdən formalaşması xalq yaradıcılığının xüsusi layı olan nağıllara marağın güclənməsi, əhatə sferasının genişlənməsi ilə əlaqələndirilir. Keyfiyyət dəyişiklikləri

nağılların məzmun planı ilə əlaqələndirilir. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş ictimai, iqtisadi, sosial, mədəni dəyişmələr başqa dillərdən alınmış nağılların böyük bir qisminə təsir etdi və onların pragmatik məzmununu dəyişdirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. V cild./Xalq variantı əsasında çapa hazırlayanlar A.Nəbiyev, O.Hüseynli. Bakı: Turan evi, 2006, 272 s.
2. Çəmənəzəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə. III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 439 s.
3. Əzimli Q. E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: 2006, 81 s.
4. Qədirov Ə. Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: 2002, 137 s.
5. Məmmədov C.M. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud. Filologiya elmləri namizədi adına layiq görülmək üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1995, 138 s.
6. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
7. Nəbiyev A.M. Sehrdən yaranan qüdrət. // Azərbaycan nağılları: 5 cildə. II cild. Bakı: Turan, 2001, 320 s., s.3-9
8. Təhməsisib M.H. Azərbaycan mövsüm və mərasim nəğmələri: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: BDU-nun əsaslı kitabxanası, 1945, 133 s.
9. А.Н. Древо жизни. Москва: Современник, 1982, 464 с.
10. Вениаминов Б. Селение Салах-лу и татарские сказки, записанные в нем // СМОМПК, III выпуск, Тифлис, 1883, I отдел, с.100-137
11. Гаджиев А.М. Тифлисская литературная среда и азербайджанское устное народное творчество // Литературный Азербайджан, 1966, №4, с.122-124
12. Керимов Э.А. Сведения по этнографии Азербайджана в Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа (80-90-е годы XIX в.). // Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права. Баку, 1966, №2, с.65-71
13. Миллер В.Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. I-VIII. Москва, 1892, 300 с.
14. Мальцев В.А. Введение в лингвистическую поэтику. Минск, 1974, стр.61
15. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Издательство восточной литературы, 1958, 263 с.
16. Народные сказки закавказских татар / собиратель Захаров А. // СМОМПК, VI выпуск, Тифлис, 1888, II отдел, с.77-156
17. Набиев А.М. Взаимосвязи азербайджанского и узбекского фольклора. Баку: Язычы, 1986, 288 с. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
18. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1976, 324 с.
19. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986, 365 с.

- 20.Эфендиева А.А. Азербайджанские народные сказки, опубликованные на русском языке в XIX – начале XX веков (вопросы собирания, перевода и издания): Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1997, 160 с.
- 21.Эфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, 118 с.

[22.http://www.dissercat.com/content/rol-obraznykh-sredstv-v-razviti-rechimi-mladshikh-shkolnikov](http://www.dissercat.com/content/rol-obraznykh-sredstv-v-razviti-rechimi-mladshikh-shkolnikov)

НАБАТ ДЖАФАРОВА ИЗ ИСТОРИИ СБОРНИКА СКАЗОК РЕЗЮМЕ

В статье сделан краткий экскурс в историю создания первых народных сказок. В статье также отражены прагматические вопросы, которые меняются в соответствии с мировоззрением современной эпохи.

Первые народные сказки до н. э. Он был создан в VI-VII веках. Уникальная особенность Азербайджана, обусловленная его расположением в географическом пространстве, где пересекаются разные культуры, более ярко отражена в народных сказаниях. В азербайджанских сказках можно найти следы как восточного, так и греческого эллинизма, а также арабской культуры.

В Азербайджане сказки веками передавались из поколения в поколение устно и были зафиксированы письменно только в начале 20 века. Как и в европейской сказочной культуре, азербайджанские сказки имеют также рекомендательный характер. Помимо сказок с персонажами животных, также можно найти сказки, богатые мифическими персонажами и фантастическими элементами. Повседневная жизнь азербайджанского народа всегда отражена в сказках.

Если мы рассмотрим изучение народного творчества, возможно, мы увидим, что наиболее собираемый и публикуемый жанр – это сказки. Сказка – продукт народного творчества, жанр, который живет из поколения в поколение, ярко отражает через художественные вымыслы быт народа, бытовой уклад, традиции и социальные противоречия в обществе и заканчивается оптимистическим настроением. Поскольку сказка является самым распространенным, любимым и разговорным жанром в народе, исследователи, говорящие о народном творчестве, часто сначала обращаются к сказке и записывают возможные из устного языка. Наши сказки, как и многие образцы фольклора, публиковались в сборниках и журналах. В древние времена изучались и публиковались в основном волшебные сказки.

Ключевые слова: народное творчество, сказки, история, характеристика сказок, сказочные герои.

NABAT JAFAROVA

**FROM A STORYBOOK STORY
SUMMARY**

The article makes a brief excursion into the history of the creation of the first folk tales. The article also reflects pragmatic issues that change in accordance with the worldview of the modern era.

The first folk tales BC. e. It was created in the VI-VII centuries. The unique feature of Azerbaijan, due to its location in the geographical space where different cultures intersect, is more clearly reflected in folk tales. In Azerbaijani fairy tales one can find traces of both Eastern and Greek Hellenism, as well as Arabic culture.

In Azerbaijan, fairy tales were passed down from generation to generation orally for centuries and were recorded in writing only at the beginning of the 20th century. As in European fairy tale culture, Azerbaijani fairy tales also have a recommendatory nature. Apart from tales with animal characters, one can also find tales rich in mythical characters and fantastical elements. The daily life of the Azerbaijani people is always reflected in fairy tales.

If we look at the study of folk art, perhaps we will see that the most collected and published genre is fairy tales. A fairy tale is a product of folk art, a genre that lives from generation to generation, vividly reflects through artistic fiction the life of the people, everyday life, traditions and social contradictions in society and ends with an optimistic mood. Since the fairy tale is the most widespread, beloved and colloquial genre among the people, researchers talking about folk art often first turn to the fairy tale and record possible ones from the oral language. Our fairy tales, like many examples of folklore, were published in collections and magazines. In ancient times, mostly fairy tales were studied and published.

Key words: folk art, fairy tales, history, characteristics of fairy tales, fairy-tale characters.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: professor F.R. Xalqov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**